

povratak u rusiju

milica nikolić

«Da sam bila u Rusiji, sve bi bilo drugačije. Ali Rusije (zvuka) nema, postoje samo slova SSSR — ta ja ne mogu da putujem u bezvučno, bez samoglasnika, u piskavu gomilu. Ne šalim se, od same pomisli se gušim. Osim toga, mene neće pustiti u Rusiju: slova se neće razdvojiti (Sezam, thue Dich auf!). U Rusiji sam pesnik bez knjiga, ovde pesnik bez čitalaca.»

Iz jednog pariskog pisma Cvetajeva

Cvetajeva je iz Pariza sa sinom Georgijem — Murom stigla u Moskvu 18. juna 1939. Dve godine posle čerke i muža. Završila je život u Jelabugi 31. avgusta 1941. Danas je, na osnovu sećanja i podataka objavljenih poslednjih godina, moguće rekonstruisati taj dvogodišnji period, koji se naziva »povratkom u otadžbinu«.

Cvetajeva je još na moskovskoj Železničkoj stanici saznala da je sestra Asja, za koju je smatrala da će joj biti najjača potpora — već dve godine u logoru. Muž, Sergej Efron, bio je teško bolestan. Čerka Alja je radila kao prevodilac u redakciji časopisa namenjenog inostranstvu. Stanovali su oboje, sa još jednom porodicom, u dači Ministarstva inostranih poslova u Boljšovu, u blizini Moskve. U svome dnevniku Cvetajeva je tada zabeležila:

»18. juna dolazak u Moskvu. Odlazak u daču, viđenje sa bolesnim S. Neudobno. Po petrolej. S. kupuje jabuke. Postepeno grčenje u srcu. Mučenje na telefonu. Enigmatična Ačja, njena lažna veselost. Živim, ne pokazujući se ikoni. Mačke. Volim mog namrgodenog dečka — mačka (sin Mura — M. N.) (Sve je to — meni da se setim, i nikome više: Mur, ako i pročita, neće prepoznati. A neće ni pročitati, izbegava takve stvari.) Torte, ananasi — od toga nije lakše. Setnje sa Ljiljom. Moja usamljenost. Sudovi, voda i suze. Gornji ton, donji ton svega je — užas. Obecavaju pregradu — dani prolaze. Murki školu — dani prolaze. I običan seoski pejzaž, odsustvo kamena: oslonca. Bolest S. Strah od njegovog srčanog straha. Odlomke njegovog života bez mene — ne stižem da čujem: pune su mi ruke posla, slušam napeta do prskanja. Podrum: 100 puta na dan. Kada da pišem.

Devojčica Šura. Prvi put osećanje tuđe kuhinje. Luda vrućina, koju ne primećujem: potoci znoja i suza u vangli za sudove. Nemam za koga da se pridržim. Počinjem da shvatam da je S. nemoćan, sasvim, u svemu. . . .

Posle dva meseca, 22. avgusta, uhapšena je Alja, za koju je njena mati 1923. napisala: »Ja u Alji ništa ne prepoznajem, ali znam jedno: biće srećna. Ja nikada to (za sebe) nisam želela. — »Kopam ranu, živo meso«, zapisuje tih dana avgusta 1939. Alji je 27 godina. Vratila se, posle zatvora i progonstva u Sibiru, u petoj deceniji života.

Nekoliko nedelja kasnije uhapšen je Sergej Efron. Jedne od užasnih noći o kojoj još uvek do nas nije stigla nijedna zabeleška. Cvetajeva i sin su izbačeni iz dače gde su živeli, dozvolu za boravak u Moskvu nisu imali. Zimu su proveli u Golicinu, u iznajmljenoj privatnoj sobi, hranili su se u Odmaralištu Saveza pisaca. Cvetajeva prevodi gruzijske, jevrejske i beloruske pesnike i priprema za štampu sopstvenu zbirku pesama, koja joj neće biti primljena. Viđa se s nekoliko prijatelja — pisaca. Mnogi se trude da joj pomognu, među njima i njen prijatelj iz 1920 — Lan. Sa Pasternakom se ubrzo srela, prevode je dobila zahvaljujući njemu. Ali nije došlo do onoga što je Cvetajeva očekivala — izuzetne bliskosti uspostavljene u prepisci, »bratstva«, dugih razgovora, čitanja pesama — što je u tom trenutku Cvetajevoj bilo potrebno — od hleba. U pismu koje će kasnije navesti Pasternak će se zbog toga žestoko kajati.

U junu 1941. nekoliko dana pred početak rata, Pasternak joj je ugovorio sastanak sa Ahmatovom, kraljicom ženskog pesništva u Rusiji tad. Cvetajeva je bila duboko razočarana

pesmama koje je čula. Što se Ahmatove tiče — vredi navesti reči Josifa Brodskog iz 1988: »... Marina je bila Moskovljanka, i pogled kojim je Ahmatova nju gledala bio je. . . ako ne superioran, ono malo udaljen, boćan.« Još jedan ne-susret, kao i onaj pariski sa Pasternakom.

Pošto su 1940. dobili dozvolu boravka u Moskvi, Cvetajeva i njen sin sele se iz jedne iznajmljene sobe u drugu. U pismu pesnikinji Veri Merkurjevoj od 31. avgusta 1940. (tačno godinu dana pre samoubistva) ona kaže:

»Znam, nisam jedina. . . . Da, ali moj otac je osnovao Muzej lepih umetnosti — jedini u čitavoj zemlji — on je osnivač i sakupljač, to je njegov četrnaestogodišnji trud — o sebi neću da govorim, ne, ipak ću reći — rećima Senijera, njegovim poslednjim rećima: — *et pourtant, il y avait quelque chose là. . .* * (pokazao je na čelo) — ja ne mogu, a da ne ogrešim dušu, da izjednačim sebe sa bilo kojim kolhoznikom — ili Odešanimom — za koga isto tako nema mesta u Moskvi.

Ja ne mogu da iskorenim iz sebe osećanje — prava. (A da ne govorim o tome da su u Rumjancevskom muzeju tri naše biblioteke: dede: Aleksandra Daniloviča Mejna, majke: Marije Aleksandrovne Cvetajeve, i oca: Ivana Vladimiroviča Cvetajeva. Mi smo Moskvu — darovali. A ona mene isteruje — izgoni. Ko je ona da se preda mnom oholi?)

Ko je ona, Moskva, ona za koju je 1916. napisala:

*Moskvo! Azil si svičaji
I beskućnika dom.*

i:

*Imam noćas ključe od svih kapija
Ove prestonice jedine.*

Danas znam da je Cvetajeva u to vreme gotovo prestala da piše. Prvi put poezija nije mogla uz život. Decembra 1940. zabeležila je u dnevniku: »Niko ne vidi, ne zna da ja već godinu dana (približno) tražim očima — kuku, ali nje nema, zato što je svuda elektrika. Nikakvih 'lusteri'. . . . Godinu dana merkam smrt. Sve je nakazno i strašno. Da progutam — odvratno mi je, da skočim — mrzim, iskonska odvratnost prema vodi. Neću da plašim (posmrtno), čini mi se da se ja već sebe — posmrtno — plašim. Ja neću da umrem. Hoću da ne budem. Glupost. Još uvek sam potrebna — . . . ali, Gospode, kakva sam mala, kako ništa ne mogu! . . . «

U pismu Somovu u zimu 1940/1941. čitamo: »Ja sam sada ubijena, mene sada nema, ne znam hoće li me ikada biti. . . . «

Ni vest u aprilu 1941. da je Alja živa, ne podiže je.

O Sergeju Efronu glasa nema. Postoji nekoliko svedočenja ljudi koji su videli Cvetajevu u prijemnoj kancelariji Butirskog zatvora kako predaje pakete. Prema zvaničnim podacima, Efron je streljan aprila 1941. Marina je sva usredsređena na sina. Bojznan da će joj ga Rusija oduzeti — ostvaruje se. U evakuaciju odlazi ponajviše zbog njega — iz straha da mu je život ugrožen. Jer je Georgije bio u četi dobrovoljaca za zaštitu od bombardovanja. Pasternak i Erenburg, koji su joj na različite načine mogli pomoći — nisu to učinili. Danas njeni moskovski prijatelji pišu slično pariskim: »Sada je besmisleno tražiti krivce. Krivi smo svi. I ja sam kriva« — piše Lidija Libedinska. A Pasternak je, kada je čuo za smrt Cvetajeve, napisao ženi: »Koliko sam ja kriv ako je tako! . . . To mi nikada neće biti oprošteno. Poslednjih godinu dana sam prestao da se interesujem za nju. . . . «

Cvetajeva je pošla u evakuaciju zajedno sa moskovskim piscima. Ali pošto nije bila član njihovog Saveza, nisu joj dozvolili da boravi sa ostalima u Čistopolju. Dobila je dozvolu boravka u Jelabugi, gradiću na drugoj obali Kame,

gde su evakuacijski uslovi bili užasni i gde Cvetajeva nije imala nijednog prijatelja. Na nekoliko mesta objavljena je slika drvene kućice u kojoj je Cvetajeva 21. avgusta dobla sobu kod bračnog para Bredeljščikovih. Stigla je sa srebrnim priborom za jelo, malo brašna i pola kile šećera. Molila je gazdaricu za pomoć da proda srebro. Bredeljščikova kaže da je često dopirala svada majke i sina, ponekad na »nekom stranom jeziku«. Sin je prebacivao majci što ga je tu dovela. Posle nekoliko dana, Cvetajeva se odlučila da otputuje u Čistopolj i još jednom pokuša da dobije dozvolu boravka i posao. O tom sudbonosnom putovanju i poslednjim danima Cvetajeve svedoči Lidija Cukovska u saopštenju koje je poslala Simpozijumu posvećenom životu i delu Marine Cvetajeve održanom u Lozani 1982. a koje je pročitao prof. Etkind. Svedočanstvo je uverljivo i potresno. Cukovska je zajedno sa Cvetajevom čekala u hodniku dok je partijski sekretarijat rešavao hoće li se Cvetajevoj dozvoliti boravak u Čistopolju. Cukovska navodi da je u toku sastanka izašla jedna književnica i rekla:

»— Vaša stvar je pozitivno rešena. Ali nije bilo lako. Ipak — oni koji su bili protiv ostali su u manjini.«

Posle toga su pošle da traže sobu i svratile do porodice Snajder, prijatelja Lidije Cukovske. Domaćini su molili Cvetajevu da govori svoju poeziju. Usred pesme *Čeznja za otadžbinom*, prekinula je i rekla da će se vratiti uveče i nastaviti.

Nije došla. Niko je više nije video. Vratila se u Jelabugu. Ukućani i sin Georgije bili su na dobrovoljnom radu. Kada su domaćini uveče stigli, zatekli su je obešenu. Zvali su miliciju. Odvezli su telo. Na sahrani niko nije bio. Ni sin. On je sutradan otputovao Asejevu, sa majčinim pismom. U njemu je stajalo:

»Molim da me primite na rad kao sudoperu u otvorenoj menzi Književnog fonda.«

Da li se u »smrti vrhovnom trenu« setila reči napisanih posle Rilkeove smrti: »Uverena sam da će — kada budem umirala — doći po mene. Prevešće me na onaj svet, kao što ja sad prevodim njega (držeci ga za ruku) na ruski jezik. . . .? «

Sin Cvetajeve Georgije Efron se kroz četiri dana odjavio iz Jelabuge i otišao brodom u Taškent. Dve godine je proboravio tamo u velikoj oskudici i završio desetoljetku. Zatim se vratio u Moskvu, upisao na odsek za književnost Filološkog fakulteta i 1. februara 1944, na svoj devetnaesti rođendan, bio pozvan u vojsku.

Sačuvalo se pismo koje je uputio sestri 17. juna 1944: »Sutra idem u borbu. . . . Apsolutno sam siguran da će me moja zvezda izvesti nepovredeno iz ovog rata, uspeh neće izostati. . . . «

Oni koji su tragali naišli su samo na jednu zabelešku sanitetskog bataljona kod sela Drujke u Letoniji 7. VII 1944: »Crvenoarmejac Georgij Efron primljen posle ranjavanja 7. 7. '44.«

Iščekujući rođenje sina, Cvetajeva je napisala 2. januara 1925: »Sin je radost kroz pola godine, u početku ću ga se bojati. Osim toga, već sam ljubomorna na njega (ljubomoru ću osećati do njegove treće godine — ne, do sedme, a onda manje) i već sada razmišljam o njegovoj regrutaciji (časna reč) 1946. g.«

Sestra Marine Cvetajeve navodi reči Georgija Efrona koje je čula od prijatelja kod kojeg je prespavao noć posle majčinog samoubistva: »Nekog će od nas dvoje izneti odavde s nogama napred!« »Tad sam je prvi put od 1943, kada sam saznala za njenu smrt, videla kakva je bila tih dana, u trenutku njegove neoprezne, nedobre dečake rečenice, kako kreće ka stvari koja je sad jedino potrebna — da njega spaše od 'nogama napred', da poslednji put zakloni sobom sina koga je obožavala, biće kome je dala život. Ako je već došlo do toga, kako da ne ode — ona? . . . Ponavljam: nemilosrdne reči šesnaestogodišnjeg Mura zazvučale su u materinstvu Marininom — kao osuda na smrt — same sebe. . . . Otišla je, da ne ode — on? «

Iako je uverljivost ovakvog tumačenja velika, između ostalog i zato što dolazi od osobe veoma bliske Marini, ipak ne možemo bezrezervno primiti obrazloženje Anastasije Cvetajeve. Ne samo zato što su sestre bile odvojene u presudnih dvadeset godina kada se nukleus ove smrti začeo i kada su se gomilale sve ne-

zakoni nebeskog carstva

bojan jovanović

srećne okolnosti i popuštale odbrambene snage svetajevskog roda, već i zato što je svako tumačenje dobrovoljne smrti samo jednim razlogom uvek nedovoljno.

Ne bismo smeli mimoći nekoliko tumačenja ličnosti i smrti Marine Cvetajeve koje su izrekli njoj bliski ljudi.

Pasternak:

»Marina Cvetajeva se čitavog života branila od svakodnevnih banalnosti radom, i onoga dana kad joj je izgledalo da je to nedozvoljen luksuz, opazila je haos koji je stvorila svojim stvaralaštvom, nepokretan, neobičan, nepomičan, okrenula se u užasu i, ne znajući kud da nestane u očajanju, sakrila se u najvećoj žurbi u smrt, stavivši svoju glavu u klizavu petlju kao pod jastuk.«

Erenburg:

»Sretao sam u životu mnoge pesnike i znam kako umetnik krvavo plaća svoju strast za umetnošću, ali mislim da u mojim uspomena nema tragičnijeg lika nego što je Marina Cvetajeva.«

Nadežda Mandelštam:

»Ja ne znam strašnije sudbinu od subbine Marine Cvetajeve.«

Antokolski:

»Sudbina u najvišem stepenu neobična. Zadržavajući karakter. Iza jednog i iza drugog su još šire kategorije: u sudbini Marine Cvetajeve odrazila se naša istorija, prva polovina veka, a karakter se sam iskazao u biografiji, koja se tragično prekinula. U toj međusobnoj vezi prirodno i neizbežno se definiše značenje njenog stvaralaštva, njegova živa suština.«

Brodski:

»Tragičnost njenog glasa nije došla iz biografije: taj je glas postojao pre. Biografija se samo s njim poklopila, kao da se odazvala... Biografiji nije ostalo ništa drugo nego da sledi glas, jer je glas — preticao i dogadaje...«

Baveći se pre više od dvadeset godina delom Marine Cvetajeve, kada se o njemu kod nas jedva nešto znalo i u svetu gotovo ništa štampalo, pokušala sam da sama uopštim smisao života i smrti Marine Cvetajeve, osećajući da oni prevazilaze individualnu sudbinu i znače više i šire od jednog pokušaja života i smrti govoreći na posredan način o sudbini Marine Cvetajeve u analizi pesme *Kunem se Bele Ahmaduljine*, pokušala sam da to formulišem:

»Bela Ahmaduljina je potražila smisao nesreće Marine Cvetajeve u iracionalnoj, svagdašnjoj i svugdašnjoj pretnji ljudskosti od sila mraka, od 'žutog oka u smradnom mulju'. Potražila ga je i u nužnosti i neophodnosti pesničke nesreće — tražeći i smisao nepristajanja na nju — isto toliko svagdašnjeg i svugdašnjeg. Živa Ahmaduljina još uvek to danas može. A da li je to Cvetajeva htela?»

Nepristajanje Marine Cvetajeve nije moglo biti razrešenje. Jer je svaki sledeći čin akcije značio pogoršanje. Da li je to obdarenost za pogrešan korak ili nemogućnost da se pobegne od zakona vremena u kome je živela? Život Cvetajeve je sve više postajao nešto izdvojeno, nešto van nje, što je trebalo savladati. Ponestalo je njoj samoj kao i životu prostora za sabiranje. Možemo li prihvatiti kao odgovor Pasternakov lirsko tumačenje? Ima li odgovora uopšte? Zahvaćeni talasom totalne opstrukcije veka, skloni smo da umanjujemo značaj ovakvih bitnih činova. Moglo bi se ipak reći da je njihov smisao daleko značajniji u opštem kontekstu. Ako se život Marine Cvetajeve uklopi u globalan socijalno-istorijski plan, on dobija suštinsko tipsko značenje. Takav, proizvod je samo ovoga veka i samo jednoga tla. Verovatno bi se mogla načiniti analitička provera istorijskih i društvenih kretanja poslednjih decenija na osnovu nekoliko prenapregnuto ispoljenih života koji sadrže u sebi napetosti i esencijalne pokrete vremena. Život Marine Cvetajeve bio bi izvanredno pogodan za to. Kada se jednoga dana nađemo u normalnom položaju civilizovanih ljudi, kada svetu bude bila poznata celokupna zaostavština pesnika, kada to ne bude ograničavao ili onemogućavao krajnji politički pragmatizam, i kada duhovne vrednosti čovečanstva ne budu zavisile od trenutnih potreba dnevne politike, verujem da će život Marine Cvetajeve pokrenuti na takva razmišljanja i takve analize. Danas se moramo zaustaviti na ovome. Bez uverenja da smo izvršili dug časti.«

* Ali ipak, bilo je nečeg ovdje.

Iako je od presudnog kosovskog boja 1389. godine između turske i srpske vojske proteklo više od šest vekova još uvek se ne može pouzdano odgovoriti na osnovno pitanje o ishodu ove bitke. Pitanje o pobedniku ovog boja razrešava se i mogućnošću njegovog neodlučnog ishoda. Do naučne istine nastoji se doći osporavanjem narodne tradicije u kojoj je već vekovima poznat ishod kosovskog boja. Prema ovaj tradiciji srpska vojska je na Kosovu pretrpela svoj najveći vojnički poraz koji je presudno uticao na celokupnu potonju istoriju kako srpskog tako i ostalih balkanskih naroda. Nesumnjivo je da su Turci tek kasnije ubrali plod svog učešća u ovoj bici kao svoju veliku ratnu pobedu. Nastavljajući da živi u narodu, Kosovka bitka je u ovom istorijskom kontekstu priznavanja ropstva pod Turcima saobražena zakonima narodnog predanja. Podređeno zakonima kolektivnog stvaralaštva, predanje o kosovskom boju je ocrtalo u tradiciji duboku mitsku istinu koja je prihvatana u svom manifestnom značenju i kao jedina i neosporna istorijska istina. Ispređanje istorijskog mita o boju na Kosovu bacalo je u zasenak naučnu istinu o njemu.

Dovodeći u pitanje mitsku istinu, dosadašnja istraživanja Kosovskog boja doprinela su razlučivanju njegovih mitskih od istorijskih komponenti. Rezultati ovih proučavanja osvetlili su i vrlo bitan sinkretistički aspekt srpske tradicionalne kulture u aktualizaciji njenih starih paganskih sadržaja. Novo, drugačije i kritičkije čitanje istorijskih izvora omogućilo je drugačije utemeljenje naučne istine o ishodu Kosovskog boja. U tom smislu i tumačenje tradicije i bogatog mitskog sadržaja vezanog za ovaj boj ne postavlja pitanje njihove manifestne poruke o kosovskom porazu, već smislenosti ovako saobražene poruke u kontekstu istorijske, društvene i kulturne realnosti srpskog naroda.

Istorijske činjenice potvrđuju značaj kosovskog boja kao stvarno prelomnog događaja u istoriji Srba sa odgovarajućim referencama i na sudbinu ostalih balkanskih naroda. Presudnost ove bitke potvrđuju i turski izvori. Boj na Kosovu je samo konkretizovao dramatičnu nezvesnost daljeg egzistencijalnog, kulturnog, političkog i moralnog postojanja Srba. Znaajući status srpske kulture i države pre i nakon boja možemo utvrditi njegovo objektivno značenje, ali i njegovo mitsko značenje. Uzroci i posledice bitke ostali su dovoljno jasni da i nagadanja i pretpostavke o njenom ishodu dobijaju određeni karakter. Istorijski izvori neposredno nakon bitke govore o velikoj pobedi hrišćana ili o njenom neodlučnom ishodu. I turski izvori ne pominju pobedu svoje vojske. Međutim, u narodnoj tradiciji i Srba i Turaka govori se o pobedi osmanlijske vojske.

Oslanjajući se na istorijske izvore možemo pretpostaviti ishod koji je u narodnoj tradiciji i Srba i Turaka dobio drugačiju interpretaciju. Budući da su samoidentifikacija i samodefinisanje bitne odrednice etničkog i kulturnog identiteta postavlja se i pitanje realnog značaja mitske istine potenciranog poraza Srba u kosovskom boju, odnosno značaja upravo ovakvog tradicijskog tumačenja ovog istorijskog događaja. U mitskoj transpoziciji ishoda ove bitke kao velikog poraza Srba, Kosovo je dobilo i odgovarajuće simboličko značenje koje je doprinelo utvrđivanju etničkog identiteta i etničkog pripadanja. Kosovo je postalo simbol velikog poraza i velikog žrtvovanja koje utemeljuje i njegovo sveto značenje u tradiciji srpskog naroda. Simboličko značenje kosovskog poraza uticalo je na izgrađivanje svesti o etničkoj i kulturnoj posebnosti kao jedno od najbitnijih obeležja u vekovnom diferenciranju od zavojevača.

Celokupno kosovsko predanje je sinteza narodnog osećanja i mišljenja u kome se jasno

sagledava celovito uobličena slika o čitavom jednom istorijskom periodu. Podložna određenim zakonitostima svog formiranja ova slika iskazuje pre jednu duhovnu nego li jednu istorijsku istinu. Duh istorijske istine se oslanja na pojedinačna dokumenta, pa zato i predstavlja povod imaginaciji istoričara u pokušaju rekonstrukcije celine i pružanja integralne slike. Predanje je, međutim, već samo po sebi celovito u svojoj sugeriranoj neospornoj istinitosti. Podvrgavajući analizi ovu celinu, nauka nastoji da sagleda aspekte ove istinitosti u kontekstu njene uloge u tradiciji i kulturi jedne zajednice.

Zahvatajući znatno širu društvenu, kulturnu i psihičku realnost mit je preoblikovao istorijsku istinu o ishodu Kosovskog boja. Sugestivnost mitske istine se iskazuje kao poništavanje istorije. Mit o boju je, zapravo, progutao istorijsku istinu o njegovom ishodu. Ne zasnivajući se na faktoru istorije, već na činjenicama znatno šire realnosti, mitsko poništavanje pobeđe je konačni ishod njene idealizacije u negativnoj perspektivi. Ona je bila utoliko bliža stvarnosti ukoliko je i sama ta stvarnost u vekovnom ropstvu bila osporena i dovedena u pitanje. Pretpostavku o mogućnosti drugačijeg ishoda boja, mit razvija do svoje istine kojom kazuje suštinu vekovnog ropstva srpskog naroda. Istorijska istina o boju se udaljavala srazmerna približavanju i potpunom prihvatanju mita kao adekvatnijeg načina poimanja prošlosti i života u sadašnjosti. Mitska transpozicija istorije je postala izabrana i konačna prošlost. Živo mitsko tkivo ponudilo je u svojoj simboličkoj nove poruke. Potiskivanje veza sa istorijskom realnošću »onde i tada« izvršeno je radi uspostavljanja aktuelnih veza sa realnošću »sada i ovdje«. Ovaoploćen u epskoj poeziji i predanju mit je permanentno inspirisao narodnog pevača koji je uz gusle uvodio članove svoje zajednice u ritual kolektivne sanjarije istorije. Monoton, indiferentni ton ovog narodnog muzičkog instrumenta stvarao je osnovu za projekciju željene istorije o Kosovu.

Kosovo je u narodnom predanju postalo sveto mesto velikog vremenskog razmaka, koje celokupnu istoriju srpskog naroda deli na period pre i nakon bitke. Veliki broj žrtava u ovom boju ukazuje na karakter eventualne Pirove pobeđe bilo koje od zaraćenih strana. Međutim, turska vojnička premoć, društvena organizacija i novi tip feudalnog sistema relativizirali su trenutni i prolazni značaj ishoda ove bitke u kontekstu konačne ratne pobeđe. Naime, iako je, prema pomenutim izvorima, pobeđila na Kosovu, srpska vojska je ovom pobedom izgubila jedan veliki rat. Iz perspektive stvarnih istorijskih posledica, boj na Kosovu je značio početak ukidanja realnih državnih, socijalnih i ekonomskih pretpostavki daljeg postojanja tadašnjih društvenih i kulturnih institucija.

Gubljenje državne samostalnosti i slabljenje zvaničnog crkvenog hrišćanskog uticaja imalo je za posledicu oživljavanje paganstva i vraćanje prethodnih kulturnih sadržaja i formi. Padanje pod tursku vlast prekinulo je dotadašnji istorijski kontinuitet srpske države, ali je kulturni identitet potvrđivan aktualizacijom starih paganskih kulturnih slojeva. Velika promena se, dakle, ogleda u aktualizaciji nezaboravljenih i još uvek živih paganskih predstava koje su uspostavile most kulturnog pamćenja preko prekinutog istorijskog kontinuiteta. Presudan uticaj kosovskog boja na prekid oficijelne i obnavljanje paganske narodne tradicije ogleda se i u potonjem tumačenju ove bitke čiji su uzroci, motivi, glavni tok, njeni junaci i ishod dobili dominantnu mitsku interpretaciju.

Aktualizovan paganski supstrat u tumačenju uzroka boja ocrtava u ravni sudbinskog neminovni sukob dve različite i suprotne sile. Kulturne, etičke, verske i civilizacijske oznake